

ОПИС НЕКРОПОЛЯ В “ЧОРНІЙ РАДІ”: ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА

У російській версії “Чорної ради” П. Куліш твердив, що наведені в романі епітафії з надгробків Успенського собору Києво-Печерської лаври він узяв із книжки Атанасія Кальнофойського “Тератургіма” (1638) і сам їх переклав. Однак порівняння текстів показує, що переклади взяті з праць Михайла Максимовича та Євгенія Болховітінова. Так само Куліш не посилається на працю Максимовича, використану в київських епізодах роману. Цей факт треба розглядати в контексті системи покликань, яку письменник вибудовує в “Чорній раді”: між історичним романістом і зображеною епохою не повинно бути посередників.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, “Чорна рада”, Михайло Максимович, Атанасій Кальнофойський, “Тератургіма”, примітки в історичному романі.

Mykhailo Nazarenko. Description of Necropolis in “The Commoners’ Council”: Issue of Sources

Both in the magazine publication of 1846 (“Kyivan Pilgrims of the 17th Century”) and in the Russian 1857 version of “The Commoners’ Council” Panteleimon Kulish claimed that the epitaphs from the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra were taken from Afanasii Kalnofoyskyi’s “Teraturgema” (1638) and translated into Russian. However, the comparison of the texts shows that the translations were actually taken from Mykhailo Maksymovych’s paper “On Tombstones in Pechersk Monastery” (1840). Other quotations with references to the “Teraturgema” were borrowed from the work of metropolitan bishop Yevhenii (Bolkhovitinov) “Description of Kyiv Perchersk Lavra” (1826).

The Kyivan episodes of “The Commoners’ Council” were mainly based on two Maksymovych’s papers from “Kiiivlianiin” (“The Kyivan”) almanac (1840), the aforementioned one and “Overview of Old Kyiv”. Kulish did not mention any of these sources in the novel’s footnotes. This fact should be considered in the context of the system of references that the writer built in “The Commoners’ Council”. Unlike many authors who worked in Walter Scott tradition, Kulish didn’t use footnotes in “The Commoners’ Council” in order to acknowledge and justify certain anachronisms and time distortions. The writer referred to the testimonies of the witnesses of historical events, even after he had received an information from the people of the 19th century (Shevchenko, for instance), to the folkloric texts, and his own observations. The works of historians were important for him as far as they offered published collections of the authentic documents, but not as the sources of concepts. No intermediaries could stand between the historian novelist and the depicted age.

Keywords: Panteleimon Kulish, “The Commoners’ Council”, Mykhailo Maksymovych, Afanasii Kalnofoyskyi, “Teraturgema”, notes in historical novel.

У текстах російськомовних історичних романів Пантелеймона Куліша 1840-х років “Михайло Чарнышенко” і “Черная рада” важливе місце посідають авторські примітки, які нерідко переростають у розлогі екскурси. Із часом їхня питома вага зменшується: у виданні 1857 р. приміток значно менше, ніж у першій редакції, а в українській їх узагалі майже немає. У журнальних публікаціях перших розділів роману 1845 – 1846 рр. [10; 7; 6; 9] примітки нерідко містили естетичні заяви автора, що стверджували перевагу “історичності” (або – якщо пригадати підзаголовок “Чорної ради” – “хронікальності”) над белетристичністю: роман, як і написана перед ним поема “Україна”, перетворювався на художню форму історієписання. Недарма ж молодий Куліш уважав Костомарова “майбутнім Тацитом”, а Костомаров Куліша – “майбутнім Вальтером Скоттом” [11, 207].

“Автор смотрит на дело романиста серьезно и для своих рассказов изучает исторические источники и памятники так же прилежно, как бы и для самой истории Украины” (примітка, позначена “Редакц.”) [6, № 1, 62]. “Я старался воскресить в своем воображении старинных Запорожцев посредством тщательного изучения того, что уцелело еще в памяти народной и в других источниках” [9, 10].

Саме тому для усвідомлення жанрової природи та культурних контекстів роману особливо важливі випадки, коли:

1) Куліш свідомо чи несвідомо спотворював історичні факти (численні приклади навів М. Максимович у рецензії на роман [16, 17–20]).

2) Автор “Чорної ради” спирався на фальсифікати, такі як думи із “Запорожской старины” Ізмаїла Срезневського, звісно, не припускаючи їх (не)автентичності. Апокрифічна “Смерть Хмельницького” була настільки важливою для Куліша, що він зробив цитату з думи епіграфом до першого розділу [10, № 3, 332], провів лейтмотивом через увесь твір і завершив нею ранню редакцію роману [21, 59]. Часом романтичні псевдофольклорні та псевдоісторичні тексти здобували більшу популярність, ніж справжні пам’ятки, достатньо згадати “Пісні Оссіана”. Причина зрозуміла: тексти-містифікації створено в ту ж епоху, коли й прочитано; фальсифікатори шукають у минулому те ж саме, що й їхні читачі, а не знайшовши, заповнюють прогалини відповідно до смаків доби. Так, у Гоголевому сприйнятті автентичні джерела на цьому тлі програвали (див. його лист до Срезневського від 6 березня 1834 р. [2]). Куліш не був настільки радикальним, але очевидно, що апокрифи Срезневського (“харьковського Макферсона”, як він писав пізніше [12, 123]) були для нього не менш важливими, ніж літописи Самовидця й Грабянки.

3) Куліш використовував не ті джерела, на які посилався. У цій статті розглядатимуться наочні приклади цього (цитування вторинних джерел із покликанням на первинні).

У російській версії “Чорної ради” як у журнальній публікації фрагмента “Киевские богомольцы в XVII столетии”, так і в книжковому виданні роману Куліш неодноразово посилався на польськомовну працю ченця Києво-Печерської лаври Атанасія Кальнофойського “Тератургіма” (1638), яка містить, зокрема, опис надгробків Успенського собору.

У фрагменті, що відповідає шостому розділу останньої редакції, Шрам (у ранній редакції – Шрамко) та його супутники оглядають Успенський собор, “прикладываясь к святым мощам и образам, любуясь изображениями князей, гетманов и вельмож, писанных во весь рост по задним стенам, и поклоняясь их надгробиям, к сожалению, теперь несуществующим: отчасти истреблены они пожаром в начале прошлого столетия, а отчасти уничтожены рукою невежества, которое для всякого рода памятников страшнее огня и железа <...>. Шрамко в этом отношении был счастливее нас” [6, № 2, 178–179; пор. 13, 69]. І далі Куліш наводить кілька епітафій, які впали в око Шрамкові:

“В одном месте он читал, что такой-то “Симеон Лыко, муж твердый в вере, испытанный в храбрости, почил по многих делах, достойных героя”; в другом знаменитый князь как бы из гроба говорил ему: “Многою сиял я знатностию, властью и доблестию, а когда взят с позорища сей жизни, то с убогим Иром сравнялся и за свои широкие владения семь ступеней земли получил; не дивуйся таковой отмене, читателю: и тебе то ж достанется; узнаешь на себе, что не равны раждаемся, равны умираем!”[;] далее пышный вельможа умолял читателя – проходя мимо, “молвить о нем благое слово: Боже, милостив буди к душе раба твоего...” [6, № 2, 179; пор. 13, 69].

До цих рядків автор робить примітку:

“Несколько надписей, бывших на надгробиях в Великой церкви Печерской сохранил для нас (в польском переводе) Кальнофойский в своей *Тератургиме*. <...> При многих надписях находились еще стихи, сочиненные в честь покойнику. К сожалению, они также переведены Кальнофойским на польский язык” [6, № 2, 179–180; пор. 13, 69–70].

(Текст трьох епітафій XII – XV ст., що належить до цієї ж примітки, наведемо згодом).

Отже, тексти написів, що не збереглися до XIX ст., переклав й опублікував Атанасій Кальнофойський, і його праця – джерело відомостей для Куліша. Справді, у “Тератургімі” в розділі “Nadgrobki fundatorom <...>” [23, 27–49] неважко знайти перекладені Кулішем тексти. Утім постає питання: а чи Куліш їх переклав?

1840 р. в першій книжці альманаху “Киевлянин” М. Максимович надрукував статтю “О надгробиях в Печерском монастыре” [18], де окремо описав ті з надгробків, що збереглися до його часу, й окремо ті, про які було відомо лише з письмових джерел:

“Но хотя преждебывшие надгробные памятники и погибли от разрушительного пламени, однако память об них не утратилась для потомства. Афанасий Кальнофойский, монах Печерской Лавры, описывая чудеса святой обители сей в книге своей *Тератургиме* [Книга сия написана на Польском языке и напечатана в Печерской Типографии готическими буквами, 1638 г. в 4 д. – Афанасий Кальнофойский посвятил сие сочинение *Князю Илию Четвертенскому*. – Прим. М. Максимовича], поместил в ней (в Польском переводе) большую часть надгробных надписей, которые тогда находились в Печерской церкви.

Эти надписи для нас драгоценны: они дают нам сведение и внушают собою благородное воспоминание о тех сынах и целых родах Западной Руси, которые некогда были ревнителями нашего древнего Православия. Потому читатели конечно с любопытством прочтут здесь ряд надписей, извлеченный мною из Тератургимы [Переводя буквально сии надписи, я опустил похвальные вирши (стихи), при многих из них находящиеся, большей частью переведенные Кальнофойским на языке польском. Сии похвалы для нас любопытны, но более, как памятники вкуса того времени <...>. – Прим. М. Максимовича.] и дополненный из других источников краткими известиями о лицах, которые погребены были в Печерском монастыре в прежнее время” [18, 142, 161].

Перша книжка “Киевлянина”, безумовно, була відома Кулішу, хоча б із тієї причини, що в ній були надруковані його “Малороссийские рассказы” [8]. Саме стаття Максимовича, а не праця Кальнофойського, була джерелом для “некропольного” епізоду “Чорної ради”. Про це свідчать навіть не подібності, а збіги між перекладами польських текстів, що їх надали Максимович і Куліш, так само, як і однакові відмінності від “Тератургим”. Коса риска при цитуванні позначає поділ на рядки¹.

I. *Кальнофойський*: “1621. Roku / SIMEON ŁYKO, MAŻ w WIERZE STAŁY, / w Męstwie dobrze doznány, po wielu Rycerskiego / Człowieka godnych sprawách zasnął w Panu, / y tu odproczywa” (далі йде віршована частина епітафії) [23, 43].

Максимович: “1621 року, *Симеон Лыко*, муж твердый в Вере, испытанный в храбрости, по многих делах достойных героя, в Бозе почи и zde возлежит” [18, 156].

Куліш: “Симеон Лыко, муж твердый в вере, испытанный в храбрости, почил по многих делах, достойных героя”.

В обох випадках “Rycerskiego Człowieka” передано як “героя”.

II. *Кальнофойський*: “X: THEODOR IWANOWICZ IAROSLAWICZ. / Po kłopotách świeckich tu odproczywa. / Szyrokie Pánstwa, / THEODOR IAROSŁAWICZ IWANOWICZ / Odziedziczysz, wielu celowałem / URODZENIEM, / MOZNOSCIĄ, / GODNOSCIĄ: / Gdym zaś z stánowilká życia wzięty tego, z Duli-/chyskim, á tym ubożuchnym porownałem się Irusem: / á za Pánftwo stop siedm otrzymałem ziemie: Tey od-/mienię Czytelniku nie dżiwuy się: Toż y tobie / dostanie się. / Doświadczysz sam, że nierowni rodzimy się, / rowni umieramy” [23, 39–40].

Максимович: “*Кн. Феодор Иоаннович Ярославич*, по трудех мирских zde опочивает. / Широкии Панства Феодор Ярославич Ивановичь отделивший, многою сиял я знатностию, властию и доблестию: а кгда взят есмь с позорища сея жизни, с убогим Иром поравнялся; и за Панства седм ступней земли получил. Той одмене не дивуйся, Читачу: и тебе тож достанется! Досведчишь сам, же не равны рождаемься, равны умираем” [18, 150].

Куліш: “Многою сиял я знатностию, властию и доблестию, а когда взят с позорища сей жизни, то с убогим Иром сравнялся и за свои широкие владения седм ступеней земли получил; не дивуйся таковой отмене, читателю: и тебе то ж достанется; узнаешь на себе, что не равны рождаемься, равны умираем!”.

¹ Користуючись нагодою, дякую Єфремові Ліхтенштейну за допомогу в транскрибуванні польського тексту.

І в Максимовича, і в Куліша зникла згадка про, вочевидь, незрозумілого “дуліхійця” (убогий Ір – персонаж “Одіссеї”; дуліхієць – уродженець згаданого в Гомера острова Дуліхій, що до нього, утім, Ір не мав стосунку). “Z stánowiská žyćia tego” в обох випадках передано як “с позорища сей жизни”.

III. *Кальнофойський*: “BAZILI ANDREIOWICZ POLUBENSKI / Chrześciańsko Zmárszy tu położony. / STAROSTA MSCISŁAWSKI, / Grodenski Marszałek / BAZILI ANDREIOWICZ POŁUBENSKI / Zmarszy, w Cerkwi Nasw: Panny / Pieczárskiej pogrzeb obrał sobie. / TEMU / IDAC MIMO, DOBRE / RZEKNI / SLOWO / CZYTELNIKU: / Miłośnierego, Spráwiedliwego Sługi swego, BAZILEGO POLU-/BENSKIEGO Duszy BOZE bądź miłościwy” [23, 32].

Максимович: “Староста Мстиславский, Маршалок Гроденский, *Василий Андреевич Полубенский*, христиански умерши, в церкви Пресвятой Богородицы Печерской обрете себе погребение. О нем, Читачу, мимо грядый, благое слово молви: Боже, милостив буди к душе раба Твоего милосердаго и справедливаго Василия Полубенскаго” [18, 152].

Куліш: “<...> молвить о нем благое слово: Боже, милостив буди к душе раба твоего...”.

“Dobre słowo” в обох випадках передано як “благое слово”.

Ще разючішими є збіги перекладів згаданих вище епітафій XII – XV ст., що їх Куліш наводить у примітці, стверджуючи: “Примечательнейшие из них [надгробных надписей] я здесь перевожу на тогдашний русский язык” [6, № 2, 179; пор. 13, 69–70].

IV. *Кальнофойський*: “HLIBA WSESŁAVICZA, XIĄŻĘCIA KIIOW-/skiego Małzonka, Córka Xiążęcia Iaro-/połká Iziasławiczá, po Męzu swym weczier-/dzieści lat zmirájąc, w iedno z tym się / w głowách S. Theodozega kłá-/dźie. Roku, 6666. Ianu: d. 3. / noctis hora 2” [23, 28].

Максимович: “<...> *Анастасия Ярополковна*, скончавшаяся на 84 году своей жизни [О сей Княгине в Воскрес[енской] Лет[описи] сказано: “Положена бысть въ Печерском монастырь у св. Θεодосія въ головахъ; имѣяшь бо великую любовь къ св. Богородици и къ отцю Θεодосью, и со Княземъ своимъ ревнующе отцю своему Ярополку: Ярополкъ бо всю жизнь дая (*Богородиць*) Небольскую волость и Деревскую и Лучьскую и около Кіева; а Глѣбъ вда въ животѣ своемъ съ Княгиною 600 гривенъ сребра; а по животѣ его Княгиня дась 100 гривенъ сребра а 50 золота, а по животѣ своемъ села и съ челядью и со всемъ”. – *Прим. М. Максимовича*]. Надгробие сей Княгини оставалось еще в 17-м веке с следующей надписью:

Глѣба Всеславича Князя Кіевскаго супруга, дщерь Князя Ярополка Изяславича, послѣ супруга своего въ чetyредесять лѣтъ скончася, и купно съ нимъ во главахъ Преподобнаго Θεодосія положенна, лѣта 6666 (1158) Ianуар. д. 3. ноци часа 1 [sic!]” [18, 143, 162].

Куліш: “Глѣба Всеславича князя Кіевскаго супруга, дщерь князя Ярополка Изяславича, послѣ супруга своего въ чetyредесять лѣтъ скончася и купно съ нимъ во главахъ Преподобнаго Θεодосія положенна, лѣта 6666 (1158) Ianуар. д. 3, ноци часа 1 [sic!]”. (Об этой княгине в Воскресенской Летописи сказано: “имѣяшь бо великую любовь къ св. Богородици и къ отцю Θεодосью”).

Куліш, слідом за Максимовичем, помилково вказує годину княгининої смерті.

V. *Кальнофойський*: “Ná śmiertelny powołána Tribunał, / EWPRAXIA ZAKONNICA WSEWOŁODA / Xiążęćia córka, gdzie duszą się stáwiwszy, R. 6617. / lujil d. 9. tu ciało położyła. / CZASU SWEGO RODZĄ SIĘ RZECZY, / czasu rostą, giną czasu swego, co nogom naszym po-/desłano, czym nas przyodżiano, odmienia się. / POYZRZY MI / GOSCIU NA TEN GROB, / W KTORYM POBOZNA ZAKONNICA / EWPRAXIA WSEWOŁODA XIĄŻECIA KIIOW[-]/SKIEGO CORKA ZMARSZY IEST POŁOZONA, / A OBACZYSZ, IAK / DO IEDNEGO NAS ODMIANA NIEROWNIE / SPUSZCZA MIEYSCA, / IAK / NIEMASZ NIC POD SŁONCEM, A SNADZ / Y TO SAMO, STATECZNEGO: / IAK / WSZYSTKO W TO Z CZEGO BYŁO PRZECHODZI” [23, 41–42].

Максимович: “Воззванная на судъ смертнй *Евпраксія*, Инокиня, дщерь Князя Всеволода, идѣже душею ставися, тамо въ лѣто 6617 (1109) Юля д. 9. тѣло сложи” [18, 143].

Куліш: “Воззванная на судъ смертнй *Евпраксія* инокиня, дщерь князя Всеволода, идѣже душею ставися, тамо въ лѣто 6617 (1109) іюля д. 9 тѣло сложи”.

VI. Кальнофойський: “W Roku 6979. zmártemu Chrześciańsko / SIMEONOWI ALEXANDROWICZOWI / Olelkowiczowi, Dziedzicznemu Panu / Ziemie Kiiowskiej, Xiążęciu Słuckiemu, / Restauratorowi Świętey Cerkwie Pie-/czárskiej, którą renowował przy / Krolu Kázimierz, a przy W. O. / Archimándrycie Janie, / R. 6978. Grudniá 3” [23, 28].

Максимович: “Въ лѣто 6979 Христіански скончавшуся Князю Симеону Александровичу Олельковичу, Дѣдичному Господину Земли Кіевскои, Князю Слуцкому, возстановителю святой церкви Печерскои, юже обнови при Королѣ Казимірѣ и при В[елѣбномъ] О[тцѣ] Архимандритѣ Іоаннѣ, лѣта 6978 (1470), Грудня 3” [18, 148].

Куліш: “Въ лѣто 6979 (1471) христіански скончавшуся князю Симеону Александровичу Олельковичу, дѣдичному (наслѣдственному) господину земли Кіевскои, князю Слуцкому, возстановителю святой церкви Печерскои, юже обнови при королѣ Казимірѣ и при в. о. архимандритѣ Іоаннѣ, лѣта 6978, грудня 3”.

У цій же примітці Куліш твердить:

“Кроме Олельковичей, здесь были погребены князья Ольгердовичи – Владимир и Лев, Скиргайло, Черторыйские, Вишневецкие, Корецкие, Сангушки, Полубенские и другие” [6, № 2, 179–180; пор. 13, 70].

Цей парафраз із Максимовича містить принаймні дві помилки. Лев Скиргайло Ольгердович – це одна людина, ім'я якої Максимович пише через дефіс – “Лев-Скиргайло” [18, 145] (Куліш – через кому в обох версіях, 1846 і 1857 pp.). “От других сыновей Ольгердовых произошли многие знаменитые роды Русских Князей, как то: Князья Черторыйские, Вишневецкие, Корецкие, Сангушки, Полубенские, – веде далі Максимович. – Многие члены сих Княжеских родов находили себе в Печерском монастыре вожделенный приют успокоения от бурь житейских, которыми сильно волновалась тогда Западная Русь” [18, 145–146]. Максимович, на відміну від Куліша, не твердить, що представники всіх цих родів знайшли останній спочинок у лаврі – і справді, Кальнофойський в описі некрополя не згадує Черторийських.

Надгробки навели Шрамка на печальні роздуми, “и он, подобно внуку Ольгерда, сказал вздохнувши: – Сколько-то гробов! а все эти люди жили на сем свете, а все отошли к Богу! Скоро и мы пойдем туда, где отцы и братия наши” [6, № 2, 180; пор. 13, 70]. У примітці Куліш цитує складений 1446 р. заповіт князя Андрія Володимировича, онука Ольгердова: “<...> колико-то гробов, а всии тии жили на сем свете, а пошли вси к Богу, и помыслих есмь по мале, и нам тамо поити, где отцы и братцы и братия наша, и пр.” [6, № 2, 180; пор. 13, 70]. Цю ж цитату, тільки повніше, наводить Максимович [18, 163]; Куліш чомусь додав до неї “и братцы”. Автор “Чорної ради” теоретично міг читати публікацію заповіту в часопису “Московский телеграф” за 1832 р. [3], але там надруковано “братии” [3, 563], а в Максимовича й Куліша – “братия” (у публікації заповіту 1846 р. – “братиа” [1, 59]). Максимович повідомляє більше відомостей про заповіт, ніж публікація “Московского телеграфа”, і його текст від неї, вочевидь, не залежить, натомість Куліш радше за все й тут наводить уривок із документа за “Киевлянином”.

В українській “Чорній раді” Куліш прибрав примітку про заповіт (як і більшість приміток узагалі), проте одразу після слів Шрама “Скоро й ми пійдем, де батьки і діди наші” додав іншу цитату, якої немає в російському тексті: “Да погадавши так, виняв із-за пазухи щирозлотий обушок, що одбив колись на війні у лядського пана чи в недоляшка, да й повисив на ризи в Богоматері” [15, 101–102]. “Ідеальний читач” роману (*lettore modello* в сенсі У. Еко) має згадати варіант думи про Хвеську Ганджу Андибера, опублікований 1854 р. в записі Куліша: “Оттогді ж то козак бідний летяга” став “щирозлотний обушок виймати, / став шинкарці молодій за цебер меду застановляти” [19, 379]. Приховане протиставлення козака, який

жертвує золото Богородиці, і козака, який його пропиває, – звісно, працює на один з основних конфліктів роману, між “кармазинами” й низовцями.

Стаття Максимовича була не єдиним джерелом, звідки Куліш брав відомості щодо “Тератургімі”. Подаючи історико-топографічний нарис Києва, письменник також посилався на неї:

“Монах Киевопечерского монастыря Афанасий Кальнофойский, описывая в своей *Тератургіме* [Напечатанной в 1638 году в Киевопечерской типографии. – Прим. П. Куліша] тогдaшній Київ и упоминая о многих древних церквах, в одном месте говорит, что от такой-то церкви “остались едва стены, а развалины покрыты землею”, в другом – что церковные здания лежат под буграми развалин и кажутся “погребенными навеки”, наконец, дошедши до конца Старокиевской возвышенности, бросает грустный взгляд на Киевоподол, называя его “жалостным”, и говорит, что он едва ли достоин имени Киева, “в котором, по словам его, некогда было церковей более 300 каменных, 100 деревянных, а ныне всех едва ли 13” [6, № 1, 65–66; пор. 13, 43].

У цьому випадку Куліш мав перед очима “Описание Киевопечерской Лавры...” (1826) митрополита Євгенія (Болховітінова), де наведено пояснення Кальнофойського до плану лаври й прилеглої частини Києва.

“43. Между западом и севером проходит дорога чрез угол Спаский, то есть мимо Великой Церкви Преображения Господня, которую Святой Владимир каменную создал: но едва стены оной ныне остались, а развалины землею покрыты. <...>

50. Церковь Св. Федора Тирона, коей только стены остались. <...>

53. Церковь Св. Симеона над самым Подолом: а прочие лежат под холмами кажется на веки погребенными.

54. От них воротами мимо Замка [,] на высокой горе воздвигнутого, вниз съезд до жалостного Киевоподола, который в нынешнем состоянии едва ли достоин имени Киева, в коем некогда было Церковей более 300 каменных, 100 деревянных: а ныне всех едва 13, говорит Кальнофойский” [4, 148–149; пор. 23, 24–25].

Фрагмент цих пояснень Кальнофойського навів у своєму перекладі й Максимович у статті “Обозрение Старого Киева” [17, 40–41], надрукованій у тій же книжці “Киевлянина”, що й нарис “О надгробиях в Печерском монастыре”. Проте тут немає № 43, процитованого Кулішем; “жалостный Киевоподол” названо “плачевным Киевом (Подолом)” (у Кальнофойського – “do orłakanego Kiiowá”) тощо.

З “Описания...” Болховітінова походить іще одна Кулішева примітка:

“Монах Кальнофойский, в своей *Тератургіме*, пишет: “Этими воротами выходили на предместье, где лежит много калек, сирот, вдов, нищих, как и при Великой церкви Печерской, питающихся подаянием благочестивых людей” [6, № 2, 178].

У Болховітінова (№ 37) – майже дослівно те ж саме (“выход на предместье”) [4, 148; пор. 23, 23].

Утім Куліш не оминув нагоди скористатися й “Обозрением...” Максимовича: саме звідти запозичено опис шляху, яким Шрамко та його супутники рушили з Михайлівського монастиря до лаври: через Михайлівську стежку, повз Кучовський сад (куди зліталися відьми, як твердив у XVII ст. проповідник домініканського монастиря Петро Розваловський), потім через Введенську ниву та Євсейкову долину [6, № 1, 115]. Усі ці деталі наявні в Максимовича [17, 39–40] й безпосередньо передують розлогій цитаті з Кальнофойського [17, 40–41].

Імовірно, з Максимовичевого “Обозрения...” походить іще одна деталь: “Выслушав обедню, Шрамко и его спутники обошли всю Великую “небеси подобную” церковь Печерскую <...>” [6, № 2, 178; пор. 13, 69]. Максимович пише: “Святослав Ярославич в 1073 г. начал здесь построение Великой небеси подобной церкви Успения Пресвятой Богородицы <...>” [курсив

Максимовича] [17, 6]. Цей вислів неодноразово трапляється в “Синописі” Інокентія Гізеля [5, 65, 87, 88]. Куліш зазвичай указував цитовані джерела, але не в цьому випадку. В українській “Чорній раді”, де взагалі немає прямих посилань, він туманно згадав “літописі” (“*Велика церква, що прописана в літописях “небесі подобною” <...>*” [15, 99]).

Чи немає в “Чорній раді” інших прикладів того, як Куліш використовує матеріали сучасних йому авторів, не посилаючись на них? Добре відомий принаймні один: оповідь про прощання запорожців зі світом перед уходом у Межигірський монастир [6, № 1, 90–93; пор.: 13, 58–61]. В останній редакції російської “Чорної ради” Куліш увів у цей епізод фразу: “Так рассказывают о прощальниках малороссийские старожилы, современники последних годов существования Запорожской Сечи” [13, 61] (в українському тексті – “Так-то рассказуют старі люде про тих прощальників” [15, 86]). В “Украинских народных преданиях” Куліша (1847) аналогічний переказ позначено: “Слышал от Т. Г. Шевченка” [20, 43]. Шевченко, ясна річ, чув про цей звичай від “старих людей”, але ж Куліш – саме від нього! Отже, не йдеться про те, що Куліш узагалі не згадував своїх попередників; важливо те, чому саме в цьому тексті, саме в цьому жанрі він не покликався на їхні друковані чи усні повідомлення. До того ж кількість приміток із посиланнями на ті чи ті першоджерела у фрагментах “Чорної ради”, опублікованих в 1845 – 1846 рр., велика аж до надмірності. Тексти (в широкому сенсі слова), згадувані Кулішем, можна поділити на кілька груп:

1) Документи козацької епохи (зосібна й польські), причому письменник не завжди вказує, з яких саме джерел – архівних чи друкованих – їх запозичив (“Заключение комиссии с войском Запорожским под Кураковым” 1625 р. [10, № 3, 344], “Из письма кошового отамана Сирка к Крымскому Хану” [6, № 3, 310] та ін.). Утім, коли йдеться про невідомий раніше текст, Куліш зазначає, що саме він є першопублікатором (“<...> “Реестр старым гетманским клейнотам”, написанный в 1731 году и найденный мною в фамильном архиве А. И. Ханенка” [6, № 2, 199]). Недарма підзаголовок першої редакції “Чорної ради” акцентував на зверненні до рукописних джерел: “Із старосвітських рукописов, із древніх козацьких архивов повиймав, зложив і написанію предав П. Куліш” [22, 71].

Саме до цієї групи належать розглянуті вище вторинні джерела, що їх Куліш цитує як первинні.

2) Праці сучасних Кулішу дослідників (“История Малой России” Д. Бантиш-Каменского та “История Малороссии” М. Маркевича) фігурують лише як компендіуми автентичних документів, але не джерела концепцій. Перший друкований фрагмент роману навіть містив пряму полеміку з усталеним розумінням Хмельниччини:

“Удивляюсь, как наши историки, цитирующие в своих книгах так много источников, не вычитали из этих источников, что восстание Хмельницкого было не столько восстанием одного племени против другого, одной религии против другой, сколько восстанием низших сословий Речи Посполитой против панов. Эта мысль весьма ясно высказана во многих местах Малороссийских и Польских современных летописей; но они как будто с умыслом уклоняются от нее, заблаговременно приготовившись изображать героев дворянского происхождения” [10, № 3, 347–348].

Куліш не відкидає “мляві й короткі літописи” на користь “сліпуче хороших” дум, як це робив Гоголь у згаданому вище листі до Срезневського [2, 298–299], але протиставляє дві моделі історичного конфлікту. Єдині сучасні праці, що їх Куліш згадає як джерело нових для себе відомостей, присвячені не Україні й не Східній Європі взагалі, а південним слов'янам: це етнографічні записи

Вуко Караджича (без точного посилання) і “Четыре месяца в Черногории” (1841) Єгора Ковалевського.

3) Літописи Самовидця, Величка, Грабянки, “История Русов”, “Аннали Польщі” Коховського, турецькі хроніки (за польським виданням) і навіть в одному випадку “Повість минулих літ”.

4) Фольклорні тексти, передовсім думи, цитовані й в основному тексті, й у примітках (серед них – мінімум три фальсифікати Срезневського), а також родинні перекази.

5) Артефакти минулого, важливість яких (поряд із рукописними матеріалами) Куліш обґрунтовує в спеціальній примітці: “Наша Украинская старина так мало оставила по себе следов, что мы должны дорожить всяким обломком, всяким лоскутком бумаги, носящим на себе отпечаток минувшего” [6, № 2, 198]. У примітках Куліш згадує могилу з Васильківського повіту, каганці, запорізькі чорнильниці (одну з них зберігає Ніколай Пісарєв, правитель канцелярії київського генерал-губернатора), портрети польської королеви Ядвіґи та молодих жінок “в наметках с *подборидьями*”, замальовки українського одягу, зроблені Бопланом, звичаї щодо того, як п’ють із гостями горілку та як жінки зберігають посестринство навіть тоді, коли звичай козацького побратимства давно зник.

Усі ці групи посилань вибудовують образ автора роману як особи, не просто компетентної в питаннях української історії та етнографії, але, вочевидь, компетентнішої, ніж будь-хто з сучасників. Поряд із таким істориком-романістом, звісно, не було місця ані Болховітінову, ані Максимовичу (дарма що, багато років по тому, уже остаточно зіпсувавши стосунки з останнім, Куліш визнавав, який вплив на нього мали й збірник українських пісень у виданні Максимовича, й спільні читання романів Скотта [14, 242–244]).

Усе це зумовлює полемічний аспект приміток. Куліш полемізує не лише з безіменними “нашими істориками”, а й з експліцитним читачем, так само не названим. “Один приятель, перечитывая мою рукопись, усомнился <...>” [7, 92], “Мне возразил кто-то <...>” [7, 115], “Один добрый человек, мало изучавший воинские деяния, усомнился было <...>” [6, № 2, 206] – у відповідь на що автор “мог сослаться только на несколько <...> примеров, не подлежащих никакому сомнению” [6, № 2, 206].

О. Федорук слушно зазначив, що “[у] примітках автор прагнув не тільки прокоментувати текст для російськомовного читача, а й викликати довіру до того, як у романі зображено історичні події. <...> функція приміток тут, сказати б, подвійна: вона й раціональна – коментар до подій, артефактів, малозрозумілих для росіянина українських слів тощо, вона й ірраціональна – засіб творення українського силового поля, в якому обертається російський текст” [21, 57; див. також: 24, 124–125].

На відміну від багатьох авторів, котрі працювали у вальтерскоттівській традиції (або в жанрі байронічної поеми), Куліш використовував у “Чорній раді” примітки не для того, аби визнати й виправдати певні анахронізми й часові зсуви. Виправдання йому не потрібні: він – збирач цілком достовірних відомостей, який спілкується з останніми носіями традиції. “В Кумейках один старик, рассказывая мне <...>” [6, № 1, 70; також № 1, 108]; “В Звенигородке один старик, рассказывая мне о запорожцах <...>” [6, № 3, 299] (ця ж інтонація перейде в “Записки о Южной Руси”). Навіть в основному тексті роману зустрічаємо: “Не раз случалось мне встретить седого деда, который <...>” [6, № 1, 95] (прикметно, що це речення з деякими змінами збереглося й у російському, і в українському книжкових виданнях [13, 62; 15, 87]).

Ми не дарма згадали байронічну поему: в українському романтизмі найближче до “Чорної ради” в плані (відсутності) посилань на використані джерела стоять Шевченкові “Гайдамаки”. У післямові-“передмові” до поеми автор твердив, що “надрюкованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого” (для Куліша, як ми зазначали, теж у певному сенсі “надрюкованого нема нічого”, тобто в сучасній вітчизняній історіографії нема нічого оригінального й достовірного, окрім видання першоджерел). Шевченко в “Приписах” посилався й на друковані праці, проте, очевидно, указівка “Од старих людей” була для поета та його читачів авторитетнішою. Речення ж “В Умані Гонта убив дітей своїх <...>” (примітка 21) засвідчувало незаперечність “факту”, але зі зрозумілих причин не містило посилання на його джерело – роман Міхала Чайковського “Wernyhoga”.

Шевченко зауважив у післямові: “Гонта і Залізник, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були; за це не ручаюсь”. Натомість “ідеальний читач” “Чорної ради” (так само, як її автор!) не повинен навіть припустити, що історичні діячі 1663 р. в романі не такі, “як вони були”. Але, зрештою, і “Гайдамаки” завершуються словами: “Коли старі люди брешуть, то й я з ними”, й значно “науковіша” “Чорна рада” в останній примітці до російського видання 1857 р. містить твердження: “Кстати замечу, что многое в этом сочинении написано целиком со слов народа <...>” [13, 230].

Між історичним романістом і зображуваною епохою не повинно бути посередників (крім народу). Можливо, Куліш і тримав у руках “Тератургіму” Кальнофойського, проте всі цитати точно наводив не за нею. Першоджерела (хай і такі, що ними письменник не користувався) робили непотрібними вторинні джерела (хай навіть романіст працював саме з ними).

ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией. – Санктпетербург, 1846. – Т. 1. – V+376+24+15 с.
2. *Гоголь Н.* [Письмо] И. И. Срезневскому, 6 марта 1834 г. // *Гоголь Н.* Полное собрание сочинений: [В 14 т.]. – [Москва; Ленинград:] Изд-во АН СССР, 1940. – Т. 10. – С. 298–300.
3. Грамата, данная Князем Андреем Владимировичем в Киево-Печерском монастыре, в 1446-м году // Московский телеграф. – 1832. – Ч. 45. – № 12. – С. 562–564.
4. [Евгений (Болховитинов).] Описание Киевопечерской Лавры с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер. – Киев, 1826. – 132+198 с.
5. Киевский синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале Славенороссийского Народа и первоначальных Князех Богоспасаемого града Киева <...>. – Киев, 1823. – 10+166+105 с.
6. *Кулеш П.* Киевские богомольцы в XVII столетии // Современник. – 1846. – Т. XXI. – № 1. – С. 62–121; № 2. – С. 177–225; № 3. – С. 297–343.
7. [Кулеш П.] Козацкие паны. Отрывок из неизданного романа П. Кулеша: Черная Рада // Москвитянин. – 1846. – Ч. I. – № 1. – С. 81–122.
8. *Кулеш П.* Малороссийские рассказы // Киевлянин. – Книга первая, на 1840 год. Издал Михаил Максимович. – Киев, 1840. – С. 205–228.
9. *Кулеш П.* Один день из жизни запорожца Кирила Тура (Отрывок из романа: *Черная Рада*) // Москвитянин. – 1846. – Ч. III. – № 5. – С. 3–32.
10. [Кулеш П.] Пять глав из нового романа П. Кулеша: Черная Рада // Современник. – 1845. – Т. XXXVII. – № 3. – С. 332–376; т. XXXVIII. – № 4. – С. 5–37; № 5. – С. 135–196.
11. [Кулиш П.] Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Хроніка-2000. – Київ, 2009. – Вип. 78. – С. 205–229.
12. *Кулиш П.* Около полу столетия назад. Литературные воспоминания // Пантелеймон Куліш. Матеріали і дослідження. – Львів; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000. – С. 110–156.
13. [Кулиш П.] Черная Рада, хроника 1663 года. Сочинение П. А. Кулиша. – Москва, 1857. – 253 с.
14. *Кулиш П.* Жизнь Куліша // *Куліш П.* Твори: В 2 т. – Київ: Наукова думка, 1994. – Т. 1. – С. 234–264.
15. [Куліш П.] Чорна рада, хроніка 1663 року. Написав П. Куліш. – Санктпетербург, 1857. – 429 с.
16. *Максимович М.* Критические замечания, относящиеся к истории Малороссии. IV. Об историческом романе г. Кулиша “Черная рада”, 1857 г. (Письмо к Г. П. Галагану) // Русская беседа. – 1858. – [№] 1. Кн. 9. – Отд. III. – С. 13–27.
17. [Максимович М. А.] Обзорение Старого Киева // Киевлянин. – Книга первая, на 1840 год. Издал Михаил Максимович. – Киев, 1840. – С. 5–58. Авторство статті вказано у змісті альманаху.

18. [Максимович М. А.] О надгробиях в Печерском монастыре // Киевлянин. – Книга первая, на 1840 год. Издал Михаил Максимович. – Киев, 1840. – С. 131–165. Авторство статьи указано у змісті альманаху.
19. Народные южнорусские песни / Издание Амвросия Метлинского. – Киев, 1854. – XX+472+VI с.
20. Украинские народные предания. Собрал П. Кулеш. – Москва, 1847. – Кн. 1. – 92 с.
21. Федорук О. Епіграфи в Кулішевому романі “Чорна рада” (текстологічний аспект) // Слово і Час. – 2018. – № 9. – С. 56–64.
22. Федорук О. Роман Куліша *Чорна рада: хроніка 1663 року*. У пошуку назви // Spheres of Culture. – Lublin, 2015. – Volume XI. – С. 69–74.
23. [Kalnofoysky A.] *Тератопурґма lubo cuda, które były tak w samym swietocudotwornym monastyru pieczarskim kiiowskim, jako u w obudwu świętych pieczarach, w których po woli Bożey błogosławieni Oycowie Pieczarscy pożywszy, u ciężar ciał swoich złożyli: wiernie u pilnie teraz pierwszy raz zebrane i światu podane przez oycza Athanasiusza Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż S. Monastyra Pieczarskiego.* – Z drukarni kiiowopieczarskiej, roku P. 1638. – [34+]322 s.
24. Siedina G. A Russian and Ukrainian Historical Novel: Pantelejmon Kuliš's *Čorna Rada* // *Studi Slavistici*. – 2006. – Vol. III. – P. 115–141.

REFERENCES

1. *Akty, odnosiaschbiiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannnye i izdannnye Arkheograficheskoiu Kommissieiu* (1846) (Vol. 1-5; Vol. 1). Sanktpeterburg. [in Russian and Ukrainian]
2. Gogol, N. V. (1940). [Pismo] I. I. Sreznevskomu, 6 marta 1834 g. In Gogol, N. V. *Polnoie sobranie sochinenii* (Vol. 1-14; Vol. 10). [Moskva; Leningrad.] [in Russian]
3. Gramata, danaia Kniazem Andreiem Vladimirovichem v Kievo-Pecherskom monastyre, v 1446-m godu (1832). *Moskovskii telegraf*, 45(12). [in Russian and Ukrainian]
4. [Yevgenii (Bolkhovitinov).] (1826). *Opisaniiie Kiiievopecherskoi Lavry s prisovokupleniem raznykh grammat i vypisok, obiasniaiushchikh onoie, takzhe planov Lavry i obeikh pesbcher*. Kiev. [in Russian]
5. *Kiiievskii sinopsis ili kratkoie sobranie ot razlichnykh letopistsov o nachale Slavenorossiiskogo Naroda i pervonachalnykh Kniazekb Bogospasaiemogo grada Kiiieva <...>* (1823). Kiev. [in Russian]
6. Kulesh, P. (1846). Kiiievskie bogomoltsy v XVII stoletii. *Sovremennik*, 41(1-3). [in Russian]
7. [Kulesh, P.] (1846). Kozatskie pany. Otryvok iz neizdannogo romana P. Kulesha: Chernaia Rada. *Moskvitianin*, 1(1). [in Russian]
8. Kulesh, P. (1840). Malorossiiskie rasskazy. *Kiievlianin. Kniga pervaiia, na 1840 god*. Izdal Mikhail Maksimovich. Kiev. [in Russian]
9. Kulesh, P. (1846). Odin den iz zhizni zaporozhtsa Kirila Tura (Otryvok iz romana: Chernaia Rada). *Moskvitianin*, 3(5). [in Russian]
10. [Kulesh, P.] (1845). Piat glav iz novogo romana P. Kulesha: Chernaia Rada. *Sovremennik*, 37(3), 38(4-5). [in Russian]
11. [Kulish, P.] (2009). Vospominaniia o Nikolaie Ivanoviche Kostomarove // *Khronika-2000*, 78. [in Russian]
12. Kulish, P. (2000). Okolo polustoletiia nazad. Literaturnye vospominaniia. *Panteleimon Kulish. Materialy i doslidzbeniia*. Lviv; New-York. [in Russian]
13. [Kulish, P.] (1857). *Chernaia Rada, khronika 1663 goda. Sochineniie P. A. Kulisha*. Moskva. [in Russian]
14. Kulish, P. (1994). Zhyzn Kulisha. In Kulish, P. *Tvory* (Vol. 1-2; Vol. 1). Kyiv. [in Ukrainian]
15. [Kulish, P.] (1857). *Chorna rada, khronika 1663 roku. Napysav P. Kulish*. Sanktpeterburg. [in Ukrainian]
16. Maksimovich, M. (1858). Kriticheskie zamechaniia, odnosiaschchiiesia k istorii Malorossii. IV. Ob istoricheskom romane g. Kulisha “Chernaia rada”, 1857 g. (Pismo k G. P. Galaganu). *Russkaia beseda*, 9. [in Russian]
17. [Maksimovich, M. A.] (1840). Obozreniie Starogo Kieva. *Kiievlianin. Kniga pervaiia, na 1840 god*. Izdal Mikhail Maksimovich. Kiev. [in Russian]
18. [Maksimovich, M. A.] (1840). O nadgrobiiakh v Pecherskom monastyre. *Ibid*. [in Russian]
19. *Narodnyie yuzhnorusskiiie pesni. Izdaniie Amvroisii Metlinskogo* (1854). Kiev. [in Ukrainian and Russian]
20. *Ukrainskiiie narodnyie predaniia. Sobral P. Kulesh* (1847). Moskva. [in Ukrainian and Russian]
21. Fedoruk, O. (2018). Epigrafy v Kulishevomu romani “Chorna rada” (tekstolohichnyi aspekt). *Slovo i chas*, 9. [in Ukrainian]
22. Fedoruk, O. (2015). Roman Kulisha *Chorna rada: khronika 1663 roku*. U poshuku nazvy. In *Spheres of Culture*, XI. [in Ukrainian]
23. [Kalnofoysky, A.] (1638). *Тератопурґма lubo cuda, które były tak w samym swietocudotwornym monastyru pieczarskim kiiowskim, jako u w obudwu świętych pieczarach, w których po woli Bożey błogosławieni Oycowie Pieczarscy pożywszy, u ciężar ciał swoich złożyli: wiernie u pilnie teraz pierwszy raz zebrane i światu podane przez oycza Athanasiusza Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż S. Monastyra Pieczarskiego*. [Kijów.] [in Polish]
24. Siedina, G. (2006). A Russian and Ukrainian Historical Novel: Pantelejmon Kuliš's *Čorna Rada*. *Studi Slavistici*, III.

Отримано 14 червня 2019 р.

М. Куїс

